

Milan HRDLIČKA
Seoul

DOI: 10.14746/bo.2017.2.6

Jedem do Čechách:
k nahrazování jmenných koncovek genitivu lokálem¹

Keywords: language contact, foreign forms of Czech, declension, genitive, locative, dialects
Klíčová slova: jazykový kontakt, zahraniční realizace češtiny, deklinace, genitiv, lokál, nářečí

Abstract

The form of Czech in a foreign language environment depends on numerous linguistic as well as non-linguistic factors. A common aspect of foreign forms of Czech is its convergence to the local dominant language. Three basic results of language contact are: adoption, reduction and atrophic changes. Foreign forms of Czech are often characterized by quite prevalent replacing of nominal genitive ending with locative, especially in plural. This phenomenon is rooted in dialects; the cause could also be the low acoustic distinctiveness of the genitive ending which is replaced with the phonetically more distinct locative ending.

Podoba češtiny v majoritním jinojazyčném prostředí závisí na celé řadě jazykových i ne-jazykových faktorů. Společným rysem zahraničních realizací češtiny je jejich sblitování s místním dominantním jazykem. Rozlišují se tři základní důsledky jazykového kontaktu: přejímky, redukce a atrofické změny. Zahraniční varianty češtiny se vyznačují také poměrně častým nahrazováním jmenné koncovky genitivu lokálem, dochází k tomu hlavně v množném čísle. Tento jev má nářeční původ, příčinou může být i malá zvuková výraznost genitivního zakončení, které je nahrazováno foneticky zřetelnější koncovkou lokálu.

Podoby češtiny jako přistěhovaleckého (tedy minoritního) jazyka v majoritním jinojazyčném prostředí jsou početné, různorodé a pestré. Počet česky hovořících krajanů se podle kvalifikovaných odhadů v současné době pohybuje okolo dvou milionů (viz Karlík, Nekula, Pleskalová, 2007), což představuje nezanedbatelný počet uživatelů českého národního jazyka. Zahraniční realizace češtiny dnes představují velmi cenný a nezdědka uť jediný zachovaný doklad historických podob českých

¹ This work was supported by Hankuk University of Foreign Studies Research Fond of 2017 / Text byl podpořen Hankuk University of Foreign Studies Research Fond 2017.

a moravsko-slezských nářečí; z hlediska kontaktní lingvistiky v nich nacházíme svědectví o povaze a relevantních faktorech vzájemného působení různojazyčných struktur. Výzkum a popis variant českého jazyka v diasporách nacházejících se prakticky na všech kontinentech proto pokládáme za mimořádně přínosný a důležitý.

Charakter kontaminovaných různotvarů českého jazyka, které řadíme mezi jeho nespisovné (ne)strukturní variety², závisí na vlivu mnohých faktorů. Na výslednou podobu útvarů češtiny v jinojazyčném kontextu dlouhodobě působí s různou intenzitou kvalitativně i kvantitativně rozdílné prvky. Pokud jde o faktory jazykové, patří mezi ně zejména původní (ne)strukturní varieta češtiny, kterou čeští přistěhovalci komunikovali a kterou „vyvezli“ mimo historické území českého národního jazyka, dále se sem řadí jazyková situace v daném teritoriu a pochopitelně míra příbuznosti vysoce flektivní češtiny s místním většinovým jazykovým kódem.

V souvislosti s charakterem češtiny v jazykových ostrůvcích nalézáme řadu pozoruhodných případů (blíže Hrdlička 2017). Dochází kupříkladu k situacím, kdy se dosti nápadně odlišují podoby češtiny dokonce v jednotlivých osadách. Jako názorný doklad můžeme sloužit situace v Banátu, který byl v roce 1918 rozdělen mezi Maďarsko, bývalou Jugoslávii a Rumunsko. V tamních česky hovořících enklávách zaznamenáváme výraznější vliv rumunštiny v nejsevernější osadě Šumice (Șumița), srbština se projevuje v západně položené Svaté Heleně (Sfinta Elena) a Gerníku (Gîrnic), německé a maďarské stopy jsou patrné v Jeventálu (Eibenthal), nejzachovalejší češtinu nacházíme v relativně nejizolovanějším Rovensku (Rovensca), viz Utěšený (1962, 1964).

Klíčovou roli sehrává typologická příbuznost dotyčných jazyků. Bělič v tomto smyslu výstižně uvádí:

Zvlášť významný, ale také zvlášť složitý obraz poskytuje po této stránce mluva menšin v jinojazyčném prostředí jazykově příbuzném, poněvadž dílčí shody v mluvnické stavbě i v slovní zásobě obou jazyků zastírají hranice mezi nimi a usnadňují tak prolínání obou struktur, resp. zesilují možnost působení původního jazyka na jazyk menšiny (Bělič 1959, s. 19).

Jeho slova potvrzuje podoba češtiny v bývalém pruském Slezsku: mateřský jazyk protestantských exulantů, který byl vystaven dvě století silnému působení němčiny, projevoval vůči tomuto dominantnímu jazyku pozoruhodnou rezistenci. Po druhé světové válce však čeština prakticky splynula s emancipujícím se polsky hovořícím prostředím (Voráč, Jančák 1962).

² Setkáme se však s názory, které uť zahraniční realizace češtiny za součást komplexu českého národního jazyka nepovažují. Kučera uvádí: „Americkou češtinu chápeme v této práci jako roztržitou a noremně uvolněnou přistěhovaleckou variantu českého jazyka, historicky zakořeněnou v komplexu českého národního jazyka, aktuálně však k tomuto komplexu nepříslušející a vyvíjející se v americké multijazyčné společnosti pod tlakem angličtiny“ (Kučera 1989, s. 66). K uvedenému pojetí se stavíme kriticky (blíže Hrdlička 2017).

Zajímavá je rovněž problematika odolnosti jednotlivých jazykových rovin češtiny: na základě studia relevantních monografií lze konstatovat, že zpravidla nejméně bývá ovlivněna morfologie (v syntaxi zaznamenáváme výraznější projevy jinojazyčného kódu), více tlaku majoritního jazyka se projevuje na rovině zvukové, největší projevy asimilace ovšem registrujeme v oblasti slovní zásoby a frazeologie (Kučera 1989; Jančáková, Jančák 2004; Zajícová 2010).

K důležitým extralingválním vlivům na utváření podoby češtiny v zahraničí se řadí demografické hledisko (počet příslušníků menšiny), charakter osídlení (kompaktní versus rozptýlené), forma osídlení (město versus venkov), pracovní a společenské uplatnění nových osadníků (intenzita a charakter kontaktu s majoritní společností), příčiny vedoucí k emigraci (náboženské, ekonomické, politické), shody či rozdíly v náboženském vyznání příslušníků menšiny, postoj majoritní společnosti k menšinám (otevřená, vstřícná společnost, nebo netolerantní xenofobní praktiky) aj., blíže Heroldová (1971).

Společným rysem jednotlivých řečových forem češtiny v česky hovořících krajských komunitách je různá míra a nestejně tempo sblížení s místním majoritním jazykem: dochází k vyrovnávání odlišností mezi strukturami obou jazykových kódů, ke stírání rozdílu, k vytváření společných jazykových prvků. Jinojazyčné kódy se při dlouhodobé intenzivní koexistenci vyvíjejí jiným způsobem, než kdyby ve vzájemném kontaktu nebyly. Důsledky takového soužití jazyků se člení do tří základních skupin: na přejímky, redukci a na atrofické změny.

Podstatou přejímek je nestejný stupeň převzetí jinojazyčného výraziva (tedy prostředků majoritního jazyka) na všech jazykových rovinách. Kupř. v paraguayské češtině, dále jen PČ, se na rovině zvukové přejímky projevují dlouhým iniciálové přízvukné slabiky (*hódňe lidí*), zkracováním nepřízvučných koncových slabik (*páta chenerácie*), zavřenější výslovností samohlásek, zejména hlásky *i* apod. V morfolo-gickém plánu jde o záměnu rodu (femininum místo maskulina, např. *já kombajnou jezdim*), o přechod k analytickému stupňování (*lidí moc víc velký než já*) aj. V syntaxi se setkáváme s případy shody podle smyslu, nikoliv podle formy (*sou mnoho lidí*), se změnou slovesných vazeb (*druhej to rozumňel*), s utříváním účelového infinitivu (*nemáme peníze na koupit*), s vynecháváním dvojího záporu (*ňigdy sem ho viděl*) atd., příklady jsou převzaty ze Zajícové (2010).

Redukce se vyznačuje ztrátou prostředků přistěhovaleckého jazyka bez opory v dominantním jazyce. V PČ dochází k nahrazování kmitavky *ř* polosylkavkami (*ř, z, s – tseba = třeba*), k redukci ve španělštině neexistujících souhlásek a souhláskových skupin, zejména koncových (*strej = strejc, šes = šest*), v morfologii se projevuje tendence ke ztrátě flexe (*do Coronel Bogado*), ústup přechylování *t*enských příjmení (*Marie Picek*), nahrazování zvrtného přivlastňovacího zájmena *svůj* ostatními posesivy (*Ona s jejím matěm*) aj. V syntaxi se často vyskytuje nepřízvučná slabika na začátku mluvnického taktu (*a se narodila*), jádro výpovědi se přesouvá podle španělských vytýkacích struktur (*A tu už nevim, protože f Československu vona se narodila*)

atd. Zmíněné dva procesy přibližují podobu přistěhovaleckého jazyka jazyku dominantnímu (majoritnímu).

Atrofické změny, které jsou výsledkem interních jazykových procesů (byť vyvolaných tlakem vnějšího jazykového prostředí), ke sblížení obou kódů nepřispívají. V PC se na rovině zvukové porušují morfonologické mechanismy – jde kupř. o nadměrnou vokalizaci neslabičných předložek, kterou nelze vysvětlit působením španělštiny (*but se smísili ze vopícema*) nebo naopak o absenci vokalizace primárních prepozic (*v vojsku bil*).

Postupnou asimilaci přistěhovaleckého jazyka můžeme v obecné rovině ilustrovat i na americké češtině. Kučera (1989) chápe procesem amerikanizace českého jazyka tendenci k vyrovnávání mezi stavem v americké češtině a v americké angličtině ve prospěch stavu v majoritním jazykem kódu: a) anglické jazykové prvky a jevy, které neexistují v češtině, pronikají do americké češtiny (dochází k tomu zejména ve slovní zásobě, frazeologii a syntaxi); b) české jazykové prvky a jevy neexistující v angličtině ustupují do pozadí, popř. zanikají (děje se tak především v morfologii, změny na rovině zvukové jsou na pomezí mezi oběma tendencemi).

Je pozoruhodné, že se podoby češtiny v četných jazykových ostrůvcích (jak v prostředí jazykově, resp. typologicky blízkém, tak i odlišném) vyznačují kromě jiného také nápadnou tendencí k užívání jmenných koncovek podstatných jmen lokálu singuláru a plurálu (v množném čísle k tomuto jevu dochází podstatně větší měrou) rovněž v genitivu, a to u všech jmenných rodů. Genitivní koncovky tedy ustupují koncovkám lokálu, dochází tím k jisté době singulárového pádového synkretismu, který pozorujeme v dativu a lokálu³ jednotného čísla podstatných jmen (*ke kamarádovi – o kamarádovi; k dívce – o dívce; k poli – na poli*). Těto skutečnosti zamýšleli z lingvodidaktické perspektivy využít Poldauf a Šprunk (1968) ve své koncepci popisu české deklinace, v níž operují s termínem „subjektová a objektová báze“, „lokální dativ“ aj. (blíže Hrdlička 2014).

Není bez zajímavosti, že k obdobnému jevu (tedy ve korelaci zakončení genitivu a lokálu substantiv) někdy dochází i v současné češtině. Máme na mysli užívání dnes již hovorových (tedy spisovných) tvarů lokálu číslovek základních *tři* a *čtyři*, tedy *třech* a *čtyřech*⁴, které v posledních desetiletích pronikly i do druhého pádu, kde v současnosti vytvářejí dublety s původními spisovnými (neutrálními) genitivními formami *tří* a *čtyř* (o genezi jejich kodifikace viz Hrdlička 2011).

Pokud jde o unifikací proces sjednocování zmiňovaných substantivních pádových koncovek zachycený v zahraničních realizacích češtiny, uvedeme několik vybraných příkladů:

³ Upozorňujeme ovšem na variantní koncovky lokálu, srov. *na mostě x o mostu, ve slově – o slovu* apod.

⁴ Srov. shodné duálové tvary číslovky *dva, oba* v genitivu a v lokálu: *bez/o dvou/obou*.

- a) na Daruvarsku (Chorvatsko) bylo doloženo kupř. *bil u babičce; be(s) sestrách; z mněštách* (Bělič 1959, s. 69);
- b) na Střelínsku u polské Vratislavi je mimo jiné zaznamenáno *s inejch stranach přišli; pár sáňkách; u tech prkinkách; testo se dalo do takovejch formách; hošich se nahnalo; wot schodech* (Voráč, Jančák 1962, s. 601);
- c) z rumunského Banátu je uvedeno *u kravách; vono roste všelijakejch houbách; s Čechách* (Utěšený 1962, s. 204);
- d) ze Spojených států amerických se mimo jiné uvádí *s Čechách; domu do Čechách; z Nebrasce; bjehem druhé válce* (Kučera 1989, s. 97) apod.

Jak tuto situaci interpretovat? Kterými faktory je vyvolána? Co je její hlavní příčinou? Na základě našich stávajících poznatků se nabízejí dva možné způsoby vysvětlení substituce jmenných koncovek genitivu lokálními⁵.

A) Nad zmíněným jevem se pozastavuje již Bělič (1959), když uvažuje o několika potenciálních činitelích. V případě pádového synkretismu na chorvatském Daruvarsku spatřuje jako možný marginální vliv flexe tamního majoritního jazyka, čili tehdejší srbochorvatštiny, nebo okolních chorvatských nářečí (takový přístup by ovšem nemohl přesvědčivě vyloučit užívání oněch pádových koncovek i v jiných jazykových oblastech, viz výše). Za rozhodující element však – podle našeho soudu náležitě – pokládá českou nářeční provenienci daných tvarů. Dotyčné pádové formy jednoduše dosvědčují jazykově lokalizovatelný původ českých a moravsko-slezských migrantů. Ti podle Bělice (1972) přišli na Daruvarsko, na Střelínsko i do Banátu často ze severovýchodních Čech nebo z pomezí Čech středních a severovýchodních a díky jisté jazykové izolaci přetrvávají příslušné jazykové jevy na zahraničních teritoriích ať do současnosti.

Bělič se k této problematice později vrací a dodává:

[...] porůznu se v nářečích v nestejně míře projevuje korelace 2. pádu množ. č. všech rodů se 6. pádem, podporovaná nepochybně především stejností obou tvarů a jejich zakončením -ch ve sklonění příd. jmen a zájmen. Případy jako např. v jz. Čechách na Klatovsku 2. p. nohouch, rukouch, kolenouch, ramenouch, polích, mořích [...] představují plně formální ztotožnění se 6. pádem, v případech jako chlapúch, grejcarúch, chlapcůch, halířúch [...] se však do 2. pádu rozšířilo jen koncové -ch, jinak zůstává 6. pád odlišen [...]. Obdobné poměry vládnu např. v sv. úseku výchomor. nářečí na Roťnovsku a zčásti též na sousedním slez. Frenštátsku a Štrambersku; srov. z Roťnovska 2. p. množ. č. chlapúch, kovářúch ..., polích, ... kozých, kostích [...] (Bělič 1972, s. 163).

B) Zmínkou o vyrovnávání tvarů genitivu a lokálu (zejména v množném čísle) se dostáváme k doposud málo zpracované problematice zvukové zřetelnosti deklinačních koncovek v češtině. Hudousková (2015) upozorňuje, že se český deklinační systém vyznačuje značným počtem tvarů a současně i velkou homonymií⁶ a synonymií koncovek (jak v rámci jednoho paradigmatu, tak napříč jednotlivými paradigmaty). Významnou (a doposud náležitě nedoceňovanou) roli sehrává i fonetická povaha zakončení – jako největší problém se v tvarech jednotného čísla z lingvodidak-

tického hlediska jeví samohlásková kvantita (*i/i*; *u/u*) i fonetická blízkost předních vokálů *e/i*. Zmíněné koncovky jsou současně méně zvukově zřetelné než kupř. singulárový instrumentálový diftong *-ou*, konsonantem zakončená koncovka *-em* či dvojslabičná dativní (lokálová) koncovka *-ovi*.

V mnohém čísle je situace obdobná: zdá se proto být logické, že u foneticky nevýrazných genitivních formantů zaznamenáváme snahu mluvčích nahrazovat je v řeči jinými, zřetelnějšími (v genitivu plurálu mají některé vzory a podvzory feminin a neuter dokonce koncovku nulovou: srov. *t'eny – t'en*; *ulice – ulic*; *košile – košil*; *města – měst*; *letišťe – letišť*; *ko'ata – ko'at*)⁷. Celá situace je nadto podporována výše zmíněným nezanedbatelným tlakem shodných koncovek v genitivu a v lokálu deklinace složené, srov. např. *bez těch našich mladých zahraničních studentů – o těch našich mladých zahraničních studentech*. Podle našeho mínění je tedy pravděpodobné, že především v případě česky hovořících krajanů, u nichž je do jisté míry oslabeno povědomí o jazykové normě češtiny (kupř. v důsledku jejich omezenějšího kontaktu s útvary českého národního jazyka), můžeme docházet u zvukově nevýrazných jmenných koncovek druhého pádu k dílčímu nahrazování těchto deklinačních zakončení jmennými koncovkami lokálovými.

Domníváme se, že by bylo zajímavé a podnětné podívat se blíž a rovněž na korpusový materiál a sledovat, zda se naznačené tendence výrazněji projevují i u jinotypných mluvčích, kteří se učí česky.

Literatura

- Bělič J., 1959, *Poznámky o češtině na Daruvarsku v Jugoslávii*, [in:] K. Horálek, J. Kurz, M. Romportl (eds.), *Slavica Pragensia, 1, Philologica*, Praha: Univerzita Karlova, s. 59–75.
- Bělič J., 1972, *Nástin české dialektologie*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Encyklopedický slovník češtiny*, 2007, P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Heroldová I., 1971, *Ťivot a kultura českých exulantů z 18. století*, Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV.
- Hrdlička M., 2011, *K utváření českých číslovek a číselných výrazů (se zřetelem k češtině jako cizímu jazyku)*, „Studie z aplikované lingvistiky“ 2, s. 11–22.
- Hrdlička M., 2014, *K prezentaci české deklinace jinojazyčným mluvčím*, „Studie z aplikované lingvistiky“ 5, s. 98–115.
- Hrdlička M., 2017, *Čeština v majoritním jinojazyčném prostředí* (v tisku).
- Hudousková A., 2015, *Jmenné koncovky v češtině pro cizince – distribuce, frekvence a fonetika. První sonda*, [in:] V. Petkevič, A. Adamovičová, V. Cvrček (eds.), *Radost z jazyků. Sborník příspěvků k 75. narozeninám prof. Františka Čermáka*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 215–230.
- Janáčková J., Jančák P., 2004, *Mluva českých reemigrantů z Ukrajiny*, Praha: Karolinum.

Kučera K., 1989, *Český jazyk v USA*, Praha: Univerzita Karlova.

Poldauf I., Šprunk K., 1968, *Čeština jazyk cizí*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Utěšený S., 1962, *O jazyce českých osad na jihu rumunského Banátu*, „Český lid“ 49, s. 201–209.

Utěšený S., 1964, *Z druhé výpravy za češtinou v rumunském Banátě*, „Český lid“ 51, s. 27–32.

Voráč J., Jančák P., 1962, *K dnešnímu stavu nářečí střelinských Čechů v Polsku*, [in:] V. Barnet, J. Bělič, K. Horálek et al. (eds.), *Slavica Pragensia, 4, Philologica*, Praha: Univerzita Karlova, s. 599–604.

Zajícová L., 2010, *Český jazyk v Paraguaji. Studie o jazykovém kontaktu a zániku*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.